

ערן רולניק

חבל הטבור של הפסיכואנליזה

"היה לי חלום כזה, שהשכל בכבודו ובעצמו לא יוכל להסביר איזה חלום היה לי. חמור-גרם מי שינסה לפענח את החלום הזה." ויליאם שייקספיר, חלום ליל קיץ

Ultra posse nemo tenetur¹. במילים אלה נפתח אחד ממאמרי הביקורת הראשונים שנכתבו על פירוש החלום בשנת הופעתו. על הפתיח העוקצני ועל המאמר הפרודי חתום פרופ' אלכסנדר פרויד, אחיו הצעיר של זיגמונד פרויד ומי שנחשב לאחד ממומחי התעבורה החשובים של תקופתו. אלכסנדר וזיגמונד פרויד נהנו על פי רוב זה מחברתו של זה וערכו כמה מסעות משותפים לאיטליה וליוון – מסעות שהותירו את רישומם בחלומותיו של זיגמונד פרויד ובכמה מחיבוריו המפורסמים. קוראיו של פירוש החלום מתוודעים לאלכסנדר פרויד בפרק השישי. בסצינה אבסורדית ולגלגנית למדי מופיע אלכסנדר בחלומו של אחיו בתפקיד הרכב המבולבל הנוהג את כרכרת הרוזן טון לתחנת הרכבת המרכזית.² לזיגמונד פרויד היו באותן שנים כמה וכמה סיבות להתקנא באחיו. בסמוך למועד פרסומו של פירוש החלום הבלתי אפשרי פרסם אלכסנדר פרויד את מחקרו השימושי על תעריפי רכבות והקשר שלהם למדיניות הסחר. הספר זיכה אותו בפרופסורה עוד לפני שאחיו, המבוגר ממנו בעשר שנים, התכבד בתואר הנכסף. לאלכסנדר היו באותה עת קוראים נאמנים ורבים יותר מאשר לאחיו. המאמרים שפרסם דרך קבע ב"ידיעות התעבורה" נקראו על ידי רכבות סוחרים וקייטנים שלא מצאו את ידיהם ואת רגליהם בסבך מסילות הברזל ונתיבי השיט החדשים שחצו את אירופה לאורכה ולרוחבה במפנה המאה ה-19.

אלכסנדר פרויד לא פרסם את המאמר שכתב בגנות יומרותיו של אחיו המנסה לעשות את הבלתי אפשרי ולפענח את חידת החלום. ההשערה הרווחת היא שכתב אותו במחאה על חשיפת היתר שרבים במשפחתו של פרויד הרגישו שנפלו לה

1. לטינית: איש אינו מחויב לבלתי אפשרי.
2. למיטב ידיעתי איש מבין פרשניו של חלום זה לא ייחס משמעות לעובדה שכרכרת הרוזן טון שאינה מגיעה ליעדה נהוגה בידי אלכסנדר פרויד, המומחה לנתיבי תעבורה.

קורבן בספר החלומות וכי מאמרו נועד מלכתחילה להיקרא בחוג המשפחה. אולם המומחה לתעריפי רכבות לא הסתפק במתיחת ביקורת על יצר ההתערטלות של אחיו רופא הנפש. הוא יצא חוצץ נגד המסקנה שבבסיסו של כל חלום מונחת משאלה בלתי ממומשת, וסיכם את מאמרו בקביעה כי כל חלום מציע את עצמו לאינספור פירושים בהתאם לנטיות לבו של פותר החלום (Freud, A., [1900] 2002). צא ולמד: בווינה של מפנה המאה ה-19 אפילו מומחה לתעריפי רכבות יכול היה למתוח ביקורת נכוחה על תיאוריית החלום של זיגמונד פרויד.

I

"אינני יכול לכתוב ללא קהל, אבל אני יכול להשלים עם העובדה שכל מה שאני כותב נועד אך ורק בעבורך," כתב פרויד לידידו הברלינאי וילהלם פליס, באחד מרגעי המשבר באנליזה העצמית שלו שהגיעה ככל הנראה לסיומה עם הופעתו של פירוש החלום.³ הפרק המכונן בהתפתחותה של הפסיכואנליזה, שהתאפשר במידה רבה הודות ליכולתו של פרויד להעביר אל חברו לעט את רגשותיו העמוקים ביותר ולבצע במהלך ההתכתבות עמו עבודה נפשית אינטנסיבית, נחתם ב-1902. בשנה זו החל פרויד לתת את דעתו על ההיבטים המעשיים הכרוכים ביסודה של דיסציפלינה מדעית חדשה. הוא הבטיח לעצמו מינוי של פרופסור וקיבץ סביבו את חוג תלמידיו הראשונים, הגרעין המייסד של החברה הפסיכואנליטית הווינאית. החלטתו המחוכמת של המו"ל להזדרז ולהוציא לאור את פירוש החלום כבר ב-1899, כשעל עמוד השער מודפסת השנה החגיגית 1900, בוודאי סייעה לחיבור להגיע לאותו מעמד מודרניסטי-איקונוגראפי שממנו נהנה בשנים מאוחרות יותר. אולם בעת שפורסם מעטים מבין הקוראים היו שותפים להרגשת ההתגלות וההתעלות של המחבר. דווקא ציבור הקוראים הווינאי, שפיתח במהלך המאה ה-19 חיבה מיוחדת לספרות פסיכיאטרית פופולרית, מיאן להרעיף על המחבר את מלוא ההערכה והכבוד שהגיעו לו להרגשתו. מכירותיו של הספר התנהלו בעצלתיים. בשש השנים הראשונות להופעתה של המהדורה הראשונה נמכרו 351 עותקים, ורק ב-1908 היה צורך להדפיס מהדורה חדשה. במכתביו לפליס, שב פרויד ושטח את טרונותיו על כי ספר החלומות הגדול שלו אינו זוכה להערכה מספקת. נראה היה לו כי איש מהמבקרים הגרמנים אינו יורד לעומק רעיונותיו על החלום. לאכזבתו של פרויד נוספה גם מצוקה כלכלית קשה. דווקא בשנה שנדמה

3. מכתב פרויד לפליס מיום 18 במאי 1898, בתוך Freud, 1999.

היה לו כי פתרון חידת החלום יביא לו את תהילת העולם המיוחלת וישחרר אותו מכל מצוקה כלכלית, נאלצה משפחתו להסתפק בחופשת קיץ צנועה באחד מפרכי וינה. בשנה זו גם היה עליו לתמוך באחותו הצעירה שהתאלמנה ולממן את הוצאות הטיפול במחלת השחפת שאובחנה אצל גיטו. לבסוף החליט למחול על כבודו וביקש את הסכמתו של המו"ל של פירוש החלום שיתיר לו לפרסם, בהוצאה אחרת, חוברת חלומות קטנה, על החלום (פרויד, 1901), שתהיה נגישה יותר לציבור הרחב ותאפשר לו לכסות על הפסדיו.⁴

"חלום יפה ושיקולים של צנעת הפרט, אינם עולים בקנה אחד," כתב פרויד ככעס לירידו הברלינאי באחת הפעמים שבהן הפציר בו פליס להימנע מלפרסם חלום חושפני מדי ולרסן את אופן ההצגה הנוקב והפרטני שבו העלה על הכתב את ממצאי האנליזה העצמית שלו. מניינם המדויק של החלומות האישיים של פרויד מבין כ-120 החלומות הכלולים בפירוש החלום הוא סוגיה שנויה במחלוקת. אין ספק שפרויד שעה על פי רוב לאזוהרותיו של פליס לבל יחשוף יתר על המידה את האינטימיים שבסודותיו. במקרה אחד הוא אף ניאות לגנוז את "היפה בחלומותיו".⁵ הוויתור על אותו חלום נהדר כאב לו במידה כזו שהוא התקשה לחזור לכתובה של פירוש החלום. נדמה היה לו כי תיאוריית החלום שלו לא תהיה שלמה עד אשר יציג בפני קוראיו אנליזה ממצה של אחד מחלומותיו שלו. אף על פי שפרויד התלונן על שספר החלומות שלו אינו זוכה להכרה שהוא ראוי לה בחוגים רפואיים, תיאוריית החלום האוטוביוגרפית שלו, שמרבית מבקריה לא הצליחו לעמוד על תוקפה המדעי-האובייקטיבי, סייעה בהסרת המחיצה המסורתית בין קהילת הרופאים לבין קהילת המטופלים ואפשרה, גם אם בעקיפין, הרחבה של מעגל המתעניינים בפסיכואנליזה. במקרים רבים התעניינותם של אמנים, חוקרי ספרות, פולקלוריסטים והיסטוריונים באנליזה של חלומות הדביקה את זו של הפסיכולוגים והפסיכיאטרים בני התקופה.

לפירוש החלום שמור גם מקום מרכזי בהיסטוריה של התקבלות התיאוריה הפסיכואנליטית בתרבות העברית החדשה ובחברה היישובית. בתקופה שבה נפקד מקומם של ראשוני האנליטיקאים מאותה קהילה פרשנית-ציונית שביקשה לקשור בין חוליי הגופניים והנפשיים של היהודי ההיסטורי לבין עקתו העכשווית של

4. כלום יכול היה פרויד להעלות בדעתו ב-1901 שדווקא על החלום שכתב מתוך תחושה של מיאוס גמור יהיה הראשון מבין חיבוריו שיתגלגל, 13 שנים מאוחר יותר, לידיה של אישה צעירה בשם מלאני קליין ויורה לה את הדרך לעבר הפסיכואנליזה (Segal, 1998, עמ' 7)?

5. יש הטוענים כי פרויד לא ממש גנו את החלום אלא רק פירק אותו לגורמים והצפין אותו בחיבור האוטוביוגרפי על "זיכרונות מחפים" (פרויד, 1899). על סוגיית "החלום האבוד" ראו למשל Mautner, 1994; Blum, 1996.

העם, היו מי שאיתרו דווקא בהגותו של פרויד את החוליה המקשרת בין הספרה הפרטית לבין המרחב הציבורי, בין תשוקותיו ועכבותיו של היחיד לשוועתה ולשאיופתיה של האומה. תחילה היו אלה מחקריו בהיסטוריה שאפשרו הדגשה של ההשפעה ההרסנית שיש לזיכרונות העבר היהודי על ההווה. בהמשך היתה זו מיניותו המעוכבת והמודחקת של היהודי, ובעיקר גבריותו המפוקפקת, שעמדו מאחורי עצבנותו המפורסמת ורפיסות רוחו. למן הופעתו של פירוש החלום ניתנה גם הזדמנות לשפת הסמלים הקדמונית של הלא-מודע היהודי לפרוץ את מחסום ההדחקה ולהפגין בתוך כך את מאפייניה האתניים הייחודיים, למשל – את הערפת השפה העברית. המאמר הראשון שהתפרסם בספרות הפסיכואנליטית פרי עטו של מחבר ארצישראלי הוקדש ל"אנליזה של חלום של משגל נסוג" (Jacoby, 1927), ועוד בטרם העניקה אנה פרויד למרדכי ברכיהו את זכויות התרגום לעברית של פירוש החלום – החיבור שעליו אמר אביה כי הוא "בלתי ניתן לתרגום"⁶ – דיווח רופא נפש תל אביבי אחר לקוראיו של כתב העת הפסיכואנליטי המרכזי על מסקנתו כי "צורת החשיבה של הגזע היהודי נוטה למשחקי מילים, לכפל לשון ולהלצות, והתעתיק העברי המשמיט על פי רוב את התנועות וכולל רק עיצורים, הולם להפליא את צורת החשיבה הראשונית של הלא-מודע" (רולניק, 2007, עמ' 78).

זמן קצר לאחר פרסום המהדורה השנייה של פירוש החלום הודיע פרויד לעמיתיו הווינאים על הצורך בספר חלומות נוסף שבו יושם דגש מיוחד על סמלים אוניברסליים שיש להניח כי הם מייצגים את המיניות (Nunberg & Federn, 1979).⁷ בעוד כתבי העת הפסיכואנליטיים מתמלאים באנליזות של חלומות ושברי חלומות, פרויד עצמו החל להסתייג משיכרון הסמליות המינית שאחזו ברבים מתלמידיו, בראשם וילהלם שטקל, ומהיחס ההאדרתי שפיתחו כלפי החלום. לא אחת הביע את דעתו כי חסידי הפרשנות הסימבולית והפאן-סקסואלית, הרואים במיניות חזות הכול, נחפזים לבסס את פירושי החלומות שלהם על אינטואיציות שרירותיות ומוציאים תחת ידם פירושי בזק שטחיים וסטריאוטיפיים.⁸ התמונה המתקבלת מן הדיונים שערכו ראשוני תלמידיו של פרויד, באותן שנים מוקדמות של התמקצעות והתמסדות דיסציפלינרית, היא שטכניקת פירוש החלומות של פרויד שמרה על קשר עם גוף

6. מכתב פרויד לאברהם א. בריל, 2 ביוני 1913, מצוטט בתוך Marinelli & Mayer, 2002, עמ' 100.

7. פרוטוקול מיום 28 באפריל 1909 (Nunberg & Federn, 1979).

8. פרוטוקול מיום 26 באפריל 1911. שם. אחד משיאיו של אותו שיח היה ייסודו ב-1910 של הגוף שנשא את התואר הכמעט היתולי "המשרד הפסיכואנליטי המרכזי לאיסוף חלומות" בניהולו של וילהלם שטקל [Stekel].

הידע הקליני, וכי הוא עצמו נשמר לא לעורר את הרושם כאילו היכרות עם המנגנון הנפשי יוצר החלום ועם רפרטואר הסמלים האוניברסלי והעל-זמני היא תחליף לחקירה פסיכואנליטית, המגלה מידה שווה של עניין במכלול התוצרים הנפשיים של חיי הערות: בסימפטומים, באסוציאציות שהחולם מעלה למרכיבי החלום, ובהקשר הטיפולי המסוים שבו הופך החלום מושא לעניינם המשותף של המטפל ושל המטופל.

במפגש שהקדישו ראשוני תלמידיו לבעיית החרדה, שב פרויד, למשל, והדגיש כי במקרים שהמטופל שותק ואינו מצליח לומר דבר על החלום, יש לנטוש את פירוש החלום עצמו ולהתמקד בהסרת ההתנגדות של המטופל שמקורותיה הם שניים: סירוב להכיר בסמליות המינית של החלום, או ההעברה המונעת התייחסות לחלום.⁹ המלצה טכנית מוקדמת זו של פרויד, וההקשר המטא-פסיכולוגי שלה, מלמדים כי רעיונותיו המאוחרים יותר, כמו מרכזיות האנליזה של ההתנגדות ההעברתית, יושמו בפועל בטכניקת פירוש החלום שלו עוד בטרם פנה לנסח את טכניקת הטיפול הפסיכואנליטית השמה במקד את תופעות ההעברה. המלצתו זו של פרויד גם מערערת במידת מה על הטענה המקובלת שלפיה פרויד המעייט בשיטתיות בחשיבות ההעברה ונטה לפרש את החלומות של מטופליו במנותק מהקשרם ההעברתי. אדרבה, בכואו לנתח את הסיבות לכישלון הטיפול בדורה (פרויד, 1905) כלל בהן פרויד, נוסף על הזנחתו את ההעברה, גם את הדגש המופרז ששם על פירוש חלומותיה של הנערה, בחירה שרק הגבירה את חרדתה. פרויד גם התקרב במידה ניכרת להכרה שקיים קשר בין שני הגורמים הללו, בכך שזיהה בתוך חלומותיה של דורה רמזים להעברה אליו; אולם אין ספק שהטיפול בדורה נעשה בתקופה שבה התקשה פרויד להפנות את תשומת לבו לחלומות ולהעברות במידה שווה, וכי הוא חסר אז עדיין את היכולת לשלב שני מקורות ידע אלה. הניתוח (של החלומות) הצליח, אך החולה לא הבריאה. עדות לגודל הציפיות שפרויד תלה באנליזה של חלומות הנערה ניתן למצוא בשתי הכותרות השונות שבחר לסיפור המקרה של דורה. הנוסח הראשוני, שאותו כתב בשלושת השבועות הראשונים של 1901, נשא כותרת מבטיחה ורבת מעוף, "חלומות והיסטוריה", ואילו לנוסח הסופי, שפורסם כעבור ארבע שנים, בחר כותרת מפוכחת ויבשושית: **קטע מתוך אנליזה של היסטוריה של פרויד, (1905).**

בשנים מאוחרות יותר, כאשר נפנה לכתוב את המאמרים הטכניים על שיטת הריפוי האנליטית, לא ויתר פרויד על שיבוצה המחודש של תיאוריית החלום שלו בתוך התיאוריה הקלינית. בחיבור "השימוש בפירוש חלומות בפסיכואנליזה" (פרויד, 1911, עמ' 81) שב והזהיר את אלה מתלמידיו שזכו למוניטין כפותרים

9. פרוטוקול מיום 24 באפריל 1907. שם.

חלומות מוכשרים במיוחד לבל יראו בפירוש חלומות "אמנות בזכות עצמה" ויעניקו מעמד מועדף לחלום על פני שאר התוצרים הנפשיים שמעלה המטופל: "מי שהגיע אל הטיפול האנליטי מפירוש חלומות, בוודאי ישמר את העניין שלו בתוכן החלומות, ועל כן ישאף לפרש כל חלום שהחולה מספר לו, פירוש מלא ככל האפשר."

דוגמה מובהקת לפירוש מלא שכזה סיפק פרויד לקוראיו בחיבור מתולדותיה של נירוזות ילדות (פרויד, 1918). חלום הבלהות של איש הזאבים, הנדון בפירוט חסר תקדים במושגי הימים ההם, שימש לפרויד נקודת משען שעליה ביסס את סיפור המקרה החשוב ביותר שלו. האנליזה של החלום שהמטופל חלם לראשונה בגיל ארבע סייעה לו בשחזור של הארכי-סצינה (הסצינה הראשונה) שסביבה התארגנה נירוזות הילדות של המטופל. חלומו של איש הזאבים נתפס אצל פרויד לא רק כתוצר נפשי ייחודי שאסף אליו את כל שלבי ההתפתחות הפסיכוסקואלית של הזאטוט. היה זה החלום, כמאורע טראומטוגני בזכות עצמו, שאפשר לילד להבין לראשונה את משמעותם של הרשמים הלא-מודעים שנחרתו בנפשו בשנים שיכולת ההסמלה שלו היתה מוגבלת ביותר. טכניקת הפענוח הנוקדנית שפרויד התמסר לה בחלום הזאבים לא רק אפשרה לו לשחזר את שנות הילדות המוקדמות של הילד, אלא גם הצעידה את תיאוריית החלום שלו צעד נוסף לעבר אזור הדמדומים שבו הפסיכולוגיה של הפרט נושקת להיסטוריה, לתרבות ולמיתולוגיה. כבר בניתוח חלומו של איש הזאבים ניתן אפוא להבחין בפער מסוים בין תיאוריית החלום הראשונה המוצגת בפירוש החלום לבין השימוש החופשי שפרויד עושה בחלום בתוך האנליזה. בשלב זה פרויד נוטה כבר להניח כי החלום לא רק ממלא תפקיד של מילוי משאלות, אלא גם מבצע בעבור החולם עבודה נפשית המאפשרת לו להכיל בתודעתו – במידה מסוימת של הסוואה – זיכרונות, רגשות ופירושים שמקורם בשכבות קדומות של הנפש. פרויד טוען כי החלום מוזן על ידי ידע פילוגנטי-ארכאי, או פנטזיות ראשוניות, החורגות מן ההתנסות האינדיווידואלית של היחיד (רולניק, 1999; לפלנש ופונטאליס, 2004). בהקשר זה כדאי להזכיר כי ביקורת מבית על נטייתו של פרויד להשתמש בחלום כחלון הצצה לזמנים נפשיים קדומים, ולדחוק לקרן זוויית את הפן ההעברתי-התקשורתי המגולם בחלום, נשמעה מיד לאחר שפרסם את האנליזה של חלום הזאבים. היה זה אוטו ראנק – שבזכות תרומתו הרבה לחקר החלום זכה להופיע לצד פרויד כמחבר משנה, בשער המהדורה הרביעית של פירוש החלום¹⁰ – שהסב את תשומת

10. ב-1925 ראנק פרש מהתנועה הפסיכואנליטית. בתגובה הורה פרויד להשמיט מהמהדורות הבאות של הספר את כל התוספות שראנק כתב למהדורה של 1924 (Marinelli & Mayer, 2000, עמ' 119).

לבו של פרויד לאפשרות כי חרף העובדה שחלום הזאבים ליווה את המטופל משחר ילדותו, ניתן לזהות בתוכו אלמנטים שמקורם ביחסו ההעברתי לפרויד. גם שנדור פרנצי ההונגרי הקדים לתת את דעתו על הפונקציה התקשורתית שהחלום ממלא ובשנת 1913 פרסם מאמר קצר שכותרתו "למי מפנה החולם את חלומותיו" (Ferenczi, 1913).

פרויד שב וטען כי פירוש החלום מכיל את התגלית החשובה ביותר של חייו ואף ביטא צער על כך שלא עדיין את הספר באופן מסודר. אולם בהתחשב במעמדו הקאנוני של החיבור ובאופן הכמעט קולקטיבי שאפיין את העבודה על המהדורות המאוחרות שלו, ספק רב אם ניתן היה כלל לשוות לתיאוריית החלום של פרויד מראית עין של משנה סדורה. פירוש החלום פשט ולבש צורה ואף תפח ביותר ממאה עמודים במהלך השנים, אך הוא נותר קצת מחוץ לחלל ולזמן, כמעין גוויל קדוש. כל אימת שפרויד ניגש להטליא מחדש את ספר החלומות הגדול הוא התקשה להסיט את מרכז הכובד של תיאוריית החלום של 1900 ולהתאים אותה לשינויים האחרים שהתחוללו בתפיסתו את המנגנון הנפשי. התוצאה שהתקבלה היתה שבפירוש החלום נשתמרה כמעט בשלמותה התזה שכל תכליתו של החלום היא למלא את המשאלה המינית הלא-מודעת. מובן שמתחת לנוסחה פשוטה זו מסתתר עולם ומלואו – עולמה של המיניות הילדית – ואולם לפרויד עצמו היה עוד הרבה מה לומר על החלום, ותובנותיו המאוחרות והמורכבות יותר מצאו את דרכן ביתר קלות לחיבורים אחרים. פרויד החל נותן את דעתו על סוגיה זו בסדרה הראשונה של הרצאות המבוא (פרויד, 1916-1917), שבה הוא מבחין כבר בין שתי רשויות נפשיות נפרדות הנהנות, כל אחת בדרכה, מסיפוק משאלת החלום. בהצביעו על כך כי יחסו של החולם למילוי של משאלותיו הוא יחס שניוני, וכי החלום הוא משרתם של שני אדונים ויותר, פרויד התקרב במידה ניכרת לתזה המרכזית של המודל הסטרוקטורלי של 1923. במודל החדש, הלא-מודע אינו כולל בתוכו אך ורק חלקים ילדיים שהודחקו מתודעתו של החולם – כאלה הרוויים נחת ממילוי המשאלה המינית – כי אם גם נתחים נכבדים מן האני שלו, שהם בעלי שאיפות אחרות בתכלית. בעזרתו עלה בידי פרויד להסביר למשל את חלומות הענישה הנפוצים כל כך.

דומה שהדרך היחידה הפתוחה בפני פותר חלומות בן זמננו, הרוצה להמשיך ולגלות עניין בתיאוריית החלום הפרוידיאנית, היא לשמר מידה שווה של עניין במטא-פסיכולוגיה ובמודל הטופוגרפי שעמד ביסודה ובמודל הסטרוקטורלי הדינמי המאוחר יותר. זוהי גישה שהפסיכואנליזה הצרפתית אימצה למן עבודותיו הראשונות של לאקאן, והשיח הפסיכואנליטי של תקופתנו לומד בהדרגה ליהנות מפירותיה.

בשנים מאוחרות יותר טען פרויד כי הצלחתו של השלב הראשון בכיסוסה

של תיאוריית החלום שלו היתה טמונה ביכולתו להנחיל לקוראיו את ההבחנה בין תוכנו הגלוי של החלום לבין מחשבות החלום הסמויות – הבחנה שלדעתו מעטים הצליחו להפנים. זו ככל הנראה היתה גם הסיבה לכך שבתחילת דרכו הוא נטה להמעיט במופגן בחשיבותם של שרידי היום ושל הקונפליקטים העכשוויים שהחלום עושה בהם שימוש. החולם זוכר את התוכן הגלוי של החלום, אולם המשמעות של החלום מוצפנת בתוכן הסמוי של החלום שחשיפתו מתאפשרת באמצעות עבודה פרשנית שקושרת ופורמת לסירוגין את האסוציאציות של החולם למרכיבי החלום תוך התחשבות במנגנונים העיקריים שעומדים ביסוד עבודת החלום: היסט (או התקה), עיבור, הסמלה, עיבוד משני ודרמטיזציה. הניסוח של מנגנוני החלום אפשר אמנם לפרויד להציג את פותר החלום כבעל מלאכה מיומן החותר לעבר האמת הגנוזה בלא-מודע של החולם, אולם גם בתיאוריית החלום הפוזיטיביסטית לכאורה של פרויד מוצגת עבודת הפירוש כמלאכה אינסופית: "לכל חלום יש לפחות נקודה אחת שלא ניתן להגיע לחקרה, טבור שדרכו הוא קשור אל הבלתי-נודע".

ההבחנה שפרויד עשה בין מחשבות החלום הסמויות לבין עבודת החלום אינה מובנת מאליה, והיא לא היתה קלה לתלמידיו. מעניין לגלות שבכמה הזדמנויות הוא עצמו הציג לתלמידיו חלום, שלו או של מי ממטופליו, וביקש מהם לפרש אותו ללא כל אינפורמציה נוספת. אמנם, פירוש כזה, שהושתת על תוכנו הגלוי של החלום, עמד בסתירה לעקרונות פירוש החלום שהוא עצמו הורה; אולם נראה כי עיקר תפקידו של טקס הפירוש הקבוצתי היה "להזמין" אסוציאציות מהמשתתפים בדיון ובהזדמנות זו לתהות על קנקנם ולעמוד מקרוב על אופן תפיסתם את התהליך האנליטי.¹¹ היו שניסו לפתור את העמימות המושגית שפרויד נטה אליה באמצעות חלוקה של החלומות לתת-קבוצות, אך הוא, שהסתייג בנחרצות מהוצאתם של חלומות מסוימים אל מחוץ למסגרת המושגית היסודית שלו, היה נכון להבחין רק בין "חלומות הבאים מלמעלה", כלומר כאלה שהסיבה המיידית לחלימתם נעוצה באירועי היום או במשאלה מודעת כלשהי, לבין "חלומות הבאים מלמטה", כלומר ממעמקי עולם המאוויים של הסתמי (פרויד, 1923).

ב-1920, עם פרסומו של **מעבר לעקרון העונג**, נותנת רוח המודרניזם את אותותיה גם בתורת הדחפים הפרוידיאנית, ואת תיאוריית החלום פוקד משבר אשר יש הגורסים כי לא התאוששה ממנו עד היום. בחלומות הביעותים החוזרים

11. ראו למשל פרוטוקול המפגש מיום 3 במרס 1909 שבו פרויד מדווח על חלום (קרוב לוודאי שלו), שואל לדעתם של המשתתפים בדיון, ודוחה על הסף את פרשנותו של אלפרד אדלר בטענה כי היא אינה רלוונטית ל"דיאלקטיקה של החלום".

ונשנים של הנפגעים מן הנוירוזה הטראומטית לא ניתן היה להצביע על משאלה כלשהי שעלתה בקנה אחד עם עקרון העונג ועם פונקציית מילוי המשאלות של המנגנון יוצר החלום. תחילה ניסה פרויד לטעון כי תכלית הביעותים היא לחשוף את החולם שוב ושוב לטראומה וכמו לתרגל את דחפי שימור העצמי של האני שלו. שנדור פרנצי המשיך קו מחשבה זה וטען כי כל חלום, ובכלל זה גם החלום הבלתי מענג, הוא בבחינת ניסיון להגיע לידי שליטה טובה יותר בהתנסויות טראומטיות. אחר כך טען פרויד כי החלום הפוסט-טראומטי אינו עומד בסתירה לעקרון מילוי המשאלות, כי אם מלמד על הנזק שיש בכוחה של הטראומה לחולל למעטפת המגנה על המנגנון הנפשי. בין לבין פרויד אף מפטיר משהו על אודות "נטייתו המזוכיסטיות הלא-ברורות של האני" (פרויד, 1920a, עמ' 99). אפס, מאמציו של פרויד לכלול את הנוירוזה הטראומטית – אותו נושא "סתום וקודר" – בתוך המסגרת המושגית של תיאוריית החלום שלו הצליחו בדוחק להפיס את דעתם של תלמידיו, אבל לא את דעתו שלו. הוא עשה אמנם כמיטב יכולתו להצניע את הזיקה שבין חלומות הביעותים לבין דחף המוות, אבל נראה כי מבין התופעות הקליניות שדחקו בו להוסיף את יצר המוות לתורת היצרים שלו – החזרה הכפייתית, התגובה הטיפולית השלילית, המזוכים והנוירוזה הטראומטית – היו אלה חלומות הביעותים שחתרו תחת תיאוריית החלום המקורית באופן שזעזע אותה ביותר, וחייב את הוספתו של מסד ביולוגי חדש וכה שנוי במחלוקת: יצר הרסני המקנן בנפשו של האורגניזם האנושי, שאינו ניתן להמשגה כנגזרת של יצר המין, אלא כדחף לחזור למצב ההיולי הבלתי אורגני.

למן שנות העשרים ניתן להבחין אצל פרויד ברצון לחשוב מחדש על תיאוריית החלום במושגים דינמיים. כך למשל יטען כי "החלום כלל אינו 'הלא-מודע', אלא צורה שלתוכה הועברה מחשבה מן החיים בהקיץ, שנותרה בסמוך למודע או אפילו במודע, הודות לתנאים הנוחים של מצב השינה" (פרויד, 1920b, עמ' 178). ואולם הדימוי היפה שמקורו בפירוש החלום נותר בעינו, והוא שב ומופיע גם בכתביו המאוחרים: בדומה ליזם רב מעוף אך נעדר משאבים הזקוק לבעל הון שיממן את תוכניותיו, החלום מפגיש בין הפנטזיות המודעות לבין הפנטזיות הראשוניות, שמקורן בלא-מודע. בעוד שהיזם (הפנטזיות המודעות) לעולם יהיה זקוק לבעל הון כלשהו שיממן אותו, הרי בעל ההון עצמו (הפנטזיות הלא-מודעות) יכול להיהפך, ולו באופן זמני, ליזם ולעורר את יצירתו של חלום שהוא בעל זיקה רופפת לאירועי היום.

הפערים שהתגלעו בין תיאוריית החלום ההיסטורית לבין התיאוריה הקלינית לא נעלמו מעיניו של פרויד. אך גם בערוב ימיו המשיך לכנות את החלום "עוגן הצלה" ואפילו ה"שיבולת" המאפשרת כניסה לעולם הפסיכואנליזה. "בכל פעם שעלה בידי לפרש כהלכה חלום מבולבל ולגלות בו תהליך נפשי סביר, היתה

מתחדשת אמונתו, שאכן אני הולך בדרך הנכונה, " הוא כותב בסדרה החדשה של הרצאות המבוא בפסיכואנליזה, ומוסיף בפסקנות אופיינית: "השימוש שעושה המטפל בחלום הוא שיכריע בשאלה, האם ביכולתו להימנות עם חסידי הפסיכואנליזה או שזו תישאר לעד חתומה בפניו" (פרויד, 1933, עמ' 188-189). עדות לחיוניות ולגמישות המחשבתית שפרויד גילה ביחסו לתיאוריית החלום ניתן למצוא גם במאמר הנידח "חלומות וטלפתיה" (Freud, 1922) שהביא במבוכה רבים מתלמידיו. במאמר זה הוא מצהיר כי "תהליך יצירת החלום אינו מתחיל בהכרח עם תחילת השינה. לא אחת קורה שתהליך ההכנה של מחשבות החלום הסמויות מתרחש לאורך כל היום ונמשך עד לשעות הלילה שבהן הן מוצאות חיבור למשאלה הלא-מודעת". בתקציר הפסיכואנליזה, שאותו לא זכה להשלים ושהתפרסם לאחר מותו, פרויד שב לחלום ונעזר בו כבמשענת מושגית העשויה לסלול בפני הפסיכואנליזה את הדרך להבנה מעמיקה יותר של הפסיכוזות. הפרק החמישי, העוסק בפירוש חלומות, גולש לפרק השישי, המוקדש לטכניקת הטיפול הפסיכואנליטית, ונפתח במילים אלה:

החלום, אם כן, הוא פסיכוזה, על כל הבלבול, מבני-השווא, ותעתועי החושים שבה. אמנם זוהי פסיכוזה הנמשכת זמן קצר ואינה מזיקה, אפילו כזו שהוטל עליה תפקיד מועיל, והיא מופעלת בהסכמת האדם ומופסקת על פי רצונו. אך בכל זאת פסיכוזה; ואנו למדים ממנה שאפילו שינוי כה עמוק בחיי הנפש הוא הפיך, וביכולתו להותיר מקום לתפקוד רגיל. היהיה זה, אפוא, נועז לקוות, שיעלה בידנו לכפות את רצוננו על המחלות הספונטניות המאיימות על חיי הנפש ולהביא לריפוי? (פרויד, 1938, עמ' 236).

בשלושת משפטים אלו ניתן לזהות את תחילתה של תפיסה שונה של מחשבות החלום מזו שהוצגה בפירוש החלום, כמו גם את תחילתו של עידן חדש בפסיכואנליזה, שבו מורחב שדה הראייה הפסיכואנליטי אל מעבר להיקבעויות האדיפליות המסורתיות ואל מעבר לנוירוזות ההעברה. חשובה יותר לענייננו היא העובדה שגם פרויד "המאוחר" משתמש בחלום כדי לחשוב על אפשרות הריפוי של פסיכופתולוגיות עמוקות ששורשיהן ההתפתחותיים מוקדמים יותר מאלה של הפסיכונוירוזות. לפי תפיסה זו, מחשבות החלום אינן נחלתו הבלעדית של המצב התודעתי המיוחד שהשינה מאפשרת, כי אם צורת חשיבה המהווה חלק בלתי נפרד מתפקודו הרגיל, השוטף, של המנגנון הנפשי. כאשר פרויד מדמה את החלום לפסיכוזה שהוטל עליה תפקיד מועיל ואף מרמז על האפשרות להשפיע על צורת החשיבה החלומית של החולה הפסיכוטי, הוא מערער אחת ולתמיד על ההבחנה המסורתית בין חשיבה נורמלית לחשיבה פתולוגית ובין

המחשבה הערנית למחשבה החלומית. התנסחות אחרונה זו של פרויד על אודות החלום כצורת חשיבה היא נקודת מוצא נאותה לסקירה של כמה מכיווני ההתפתחות של תיאוריית החלום הפסיכואנליטית מאז ימיו של פרויד ושל מקומו של פירוש החלום בקליניקה של תקופתנו.

II

כשמלכים בונים ארמונות גם לעגלונים יש פרנסה. ספק אם לפני שלושים שנה היה טעם לחלוק על קביעתו של אנדרה גרין כי "מבין כל תגליותיו של פרויד חקר החלומות הוא התחום שבו תרומותיהם של ממשיכיו הן הכי פחות משמעותיות" (Green [1972], in: Quinodoz, 2005, עמ' 44). למעט מספר לא רב של תיאורטיקנים שהקדישו בעבודתם מחשבה רבה לחלום, אמנות פירוש החלום איבדה מזוהרה עוד בחייו של פרויד, והפסיקה כבר בשנות השלושים להימנות עם היכולות שממשיכיו של פרויד התגאו בהן או הנחילו לתלמידיהם (Freeman Sharpe, 1937). גם בסקר שנערך בכמה ממכוני ההכשרה הפסיכואנליטיים המרכזיים בארצות הברית התברר שמספר השעות שהוקדשו בשנות השמונים והתשעים להוראה של תיאוריית החלום, כמו גם השימוש באנליזה של חלומות, נמצאו במגמת ירידה (Kantrowitz, 2001).

עבודותיו של ברטרם לוויין משנות הארבעים והחמישים מסמנות את תחילתו של שיח החלומות הפוסט-פרוידיאני (Lewin, 1946). לוויין הציע לראות בנקודת המפגש שבין העולל היונק לבין השד הרפוי שרוקן מתוכנו מסך-רקע שעליו יוקרנו הפעולות העתידיות בחלומות ("מסך החלום"). הרעיון שלווין העלה הקדים את זמנו וחרף מקוריותו יישומיו הקליניים נותרו מוגבלים. אריק אריקסון, שנמנה עם האנליטיקאים בני הדור השלישי, הוא ככל הנראה הראשון שהצביע על הפער בין יחסם התיאורטי המוצהר של האנליטיקאים כלפי תוכנו הגלוי של החלום, משל מדובר בקליפה חסרת ערך שיש צורך לפצחה, לבין נטייתם בפועל לבסס את פירושיהם לחלום על סמך תוכנו הגלוי (Erikson, 1954; Palombo, 1984). במחלוקת ארוכת השנים המתנהלת בפסיכואנליזה האמריקאית סביב מעמדו של החלום בפסיכואנליזה, ייזכר בוודאי גם רלף גרינסון כמי שהכתיר את החלום בתואר "האסוציאציה החופשית ביותר" וקרא להשיב לאמנות פירוש החלום את המעמד המיוחס שראשוני האנליטיקאים הועידו לה (Greenson, 1970). את עיקר ביקורתו הפנה גרינסון כלפי תהליך "מתיחת פנים" שהחל לפקוד את תיאוריית החלום הקלאסית בשלהי שנות השישים מכמה כיוונים: מכיוון המחנה הקליניאני, מכיוון התיאורטיקנים של יחסי האובייקט ומכיוון פסיכולוגיית העצמי.

בעוד שפענוח החלום והשימוש שניתן לעשות בחלום בסיטואציה הטיפולית הם שעמדו במוקד החשיבה של פרויד על החלום, בשנות השבעים והשמונים החלו קלינאים לתת את דעתם על כך שלא כל המטופלים ניחנו ביכולת לחלימה מהסוג החיוני לצמיחה נפשית. עבודותיו של דונלד ויניקוט על המשחק ועל תופעות מעבריות אחרות אפשרו לו להבחין בין הפעולה הסטטית וממלאת המשאלות של הפנטזיה האומניפוטנטית המבודדת לבין האופן הדינמי והחי שבו החלום משתמש בחומרי מציאות. לפנטוז, או לחלימה בהקיץ, אין כל ערך סמלי. הם משתקים את הפעולה בעולם הממשי משום שהם מתנגשים בחלום ובמציאות הנפשית האישית שהם הגרעין החי של האישיות האינדיווידואלית. התהליך האנליטי משחרר אל החלימה ואל החיים חומרי נפש שהיו כלואים בקיבוע נוקשה של פנטוז. למטופלת שנרדמת במהלך הפגישה האנליטית "כדי לחלום חלום בשביל האנליזה" ויניקוט אומר: "הלכת לישון משום שרצית ללכת לישון", והוא מוסיף: "בחלימה הנלווית לשינה המוח [mind] אינו ממוקד, מפני שאין הוא מתמקד בשום דבר, אלא אם כן הוא נתקל בסוג חלום שאפשר להעבירו אל חיי הערות ולספר אותו" (ויניקוט, 1971, עמ' 64). הפעילויות הפסאודו-משחקיות שיכולות להתלוות לפנטוז הן רבות ומגוונות. המטופלת של ויניקוט כילתה את ימיה במשחקי קלפים. בקליניקה של תקופתנו יזכרו בוודאי השיטוט המאלחש באינטרנט, הלחיצה הכפייתית על כפתור "הרענון" והחיפוש המנומנם אחרי "אתרים מעניינים" כפעילויות פנטוז המועדפות על רבים.

"כן, האן, אנשים חולמים כי הם נהנים לחלום, פשוט כך", אומר דונלד ויניקוט לתלמידו ומטופלו לשעבר מסעוד האן המבקש לשמוע את דעתו על חלומה של אחת ממטופלותיו, ומוסיף: "גם אני יודע לזהות מוטיבים פרוידיאניים בחלומות [...] אבל לכל זה אין ולא כלום עם תכלית החלימה ומשמעותה [...] פגשתי מטופלים שחלו בגיל שישים ולמעלה מזה בגלל חלום שחלמו בילדותם או בכחרותם ושלא עלה בידם לזכור אותו" (Khan, 1988, עמ' 49). האן הרחיב את מושג ה"שימוש באובייקט" של ויניקוט והבחין בין היכולת המולדת לחלום שמרבית בני האדם ניחנים בה לבין היכולת לשימוש ב"מרחב החלום" לצורך עיבוד תוך-נפשי יצירתי של משאלות וקונפליקטים. "מרחב החלום" הוא הישג התפתחותי המתאפשר בסביבה מחזיקה והוא משמש את החולם בדיוק באותו האופן שבו "מרחב המעבר" משמש את הילד במשחקו. במקרים שבהם החולם אינו מסוגל לממש את עבודת החלום בתוך מרחב החלום הוא יהיה אנוס להעביר את הפעילות החלומית ממלאת המשאלות לתוך המרחב החברתי ולבטא אותה בפעולה בתוך הסיטואציה הטיפולית. בתגובה לחלום ארכני ורב רושם של אחד ממטופליו, האן אומר: "נדמה לי שלא הצלחת לחלום את החלום שהתהווה אצלך במהלך עבודתנו המשותפת ושבמקומו חלמת את בליל הדימויים האבסורדי שאתה מדווח עליו כעת" (Khan, 1993).

מספר לא מבוטל של תיאורטיקנים עמדו על הדגשת היתר שנתן פרויד בפירוש החלום לתרגום של מחשבות החלום ודימויו למילים, ועל חסרונה של התייחסות לחוויית החלום. כריסטופר בולאס, למשל, מתנגד לעמדה הפרשנית הקלאסית המתייחסת בחשדנות לסובייקטיביות המודעת של המטופל. הוא רואה בחלום רגע ייחודי שבו הסובייקטיביות המודעת של האדם נתקלת בתהליך נפשי לא־אישי המקבל על עצמו תפקיד אישי בהיווצרות חוויית החלום. לטענתו, סגנון החלימה משרת את חוויית החלום וזו אינה נופלת בחשיבותה מתכניו הדחפיים הסמויים (Bollas, 1987).

גם היינץ קוהוט, לשעבר ראש וראשון לאנליטיקאים הקלאסיים, מצא שחלומותיהם של רבים ממטופליו לא הניבו אסוציאציות שהובילו להבנה עמוקה יותר של מחשבות החלום הסמויות. תצפיותיו אלה של קוהוט לא התעלמו מהמצב השכיח למדי של "התנגדות" לאסוציאציות, אלא היו דווקא מבוססות על שפע של אסוציאציות שהצביעו על כך שמדובר בחלום בעל מבנה פסיכולוגי ותכלית שונים מאלה של החלומות ממלאי המשאלות שפרויד תיאר. חלומות אלה תיארו את העצמי החווה סכנת התפרקות או שינוי משמעותי אחר בשיווי המשקל המוכר שלו. בה בעת מייצגים החלומות על אודות מצב העצמי (Self-state dreams) את מאמציו של החולם להשיב לעצמו את האיזון ואף לנטר את מהלך התהליך האנליטי. תפקידו של המטפל להסב את תשומת לבו של המטופל לתכנים הרגשיים הדחויים שמזינים סוג חלומות זה, ולא לתקוף אותם בפירושים. החלומות על אודות מצב העצמי הם ללא ספק תרומה משמעותית של פסיכולוגיית העצמי לארגז הכלים המושגי של כל פותר חלומות אנליטי, כזו שאי אפשר להתעלם ממנה, גם אם מסתייגים מנטייתם של ממשכי קוהוט להעדיף את הגלוי על הסמוי במפגש הטיפולי (Ornstein, 1987).

בעוד קוהוט, באמריקה, מנחיל לתלמידיו את אמנות הוויתור על פירוש החלום במקרים שבהם האסוציאציות של המטופל מורות על כשלים או קשיים בתחזוקת העצמי, החלה הספרות הפסיכואנליטית הבריטית לשפוע בזן בלתי מוכר של פירושי חלומות רבי מעוף מן המחנה הקלייניאני. את הצעד המכריע בכיוון של חקר הזיקה שבין חלימה לחשיבה עשה וילפרד ביון, שטען כי פעולת החלימה הנה פעולה מתמשכת המתרחשת הן בהקיץ והן בשינה, וכי השינה רק מסייעת לחולם להפנות לפעולת החלימה את כל משאביו הנפשיים (Bion, 1962). ניתן לראות בתיאוריית החלום של ביון פיתוח של התבטאויותיו המאוחרות של פרויד על החלום כצורת חשיבה, אך לגבי דידו יותר מששומר החלום על השינה, שומרת השינה על החלום, ואם לא תינתן לנפש האפשרות לעבד ולקשור בין גירויים שמקורם במערכת התפיסתית ובמערכת הלא־מודעת, היא לא תוכל להתפנות לאותו מצב המכונה ערות. תיאוריית החלום הפרדוקסלית של ביון גורסת כי

היכולת לחלום היא בבחינת תנאי הכרחי למנטליזציה וליקיצה, כלומר ליצירת קשרים בין אלמנטים שונים – מודעים ולא-מודעים, נסבלים ובלתי נסבלים – שמהם מורכבת החוויה. גישה זו, המבחינה בין עבודת החלום לבין הבנת החלום, פותחה בשנים האחרונות בידי ג'יימס גרוטשטיין ותומס אוגדן (Grotstein, 2000; Ogden, 2005). יש ביכולתה לפתור גם את תעלומת חלום הביעותים שתיאוריית החלום של פרויד הסתבכה בפענוחו; חלום הביעותים הנו היפוכה הגמור של היכולת לחלום, שכן הוא אינו מצליח לבצע בעבור החולם שום עבודה פסיכולוגית. זו גם הסיבה שהוא אינו נחלם כהלכה, לא בהקיץ ולא בשינה.

עם השתכללות השימוש במושגי הפנטזיה הלא-מודעת וההזדהות ההשלכתית, והרחבת מושג ההעברה הנגרית, התחדדה גם הרגישות הקלינית של מטפלים אנליטיים למקום שהחלום תופס בתוך האינטראקציה הטיפולית. המטפל חדל בהדרגה להיתפס כמסך חלק שהמטופל משליך עליו את רגשותיו הלא-מודעים, והחל להיתפס כצופה-משתתף, או כמכל שלתוכו המטופל "הודף" אלמנטים נפשיים רעילים ותכנים מנטליים דחויים, או "מתפנה" מהם. במקביל, זכה גם החלום בדמיון הפסיכואנליטי לממד נוסף שהפך אותו ממסך דר-ממדי למרחב תלת-ממדי. בהתאם למסורת הקלינית הבריטית שמדגישה את השתחזרות החיים המנטליים של המטופל בחדר הטיפוליים, ואת חשיבות הזיהוי השוטף של תגובות ההעברה הנגרית, ניתן למצוא בספרות של השנים האחרונות התייחסות לחלום כנתיב גישה למרחב נפשי תלת-ממדי כמסך, או למודל הנפשי הפרטי של המטופל המשווה בעיני רוחו את שמתרחש ב"חדר האחר" (Britton, 1998) שבעולמו הפנימי.

חנה סגל, גם היא תלמידתה של קליין, הצביעה על הפונקציה שהחלום ממלא עבור מטופלים עם הפרעה ביכולת לסימבוליזציה כאמצעי להתפנות מחומרי נפש שנוכחותם מאיימת על שלמותו של האני, או כואבת לו בצורה בלתי נסבלת. במקרים שבהם החלום לא הצליח לפנות בהצלחה את התכנים או האפקטים הבלתי נסבלים של המציאות הנפשית, המטופל ינסה לפרוק אותו בפעולה ולהיפטר מהחלום משל היה אובייקט רע. חלום מבשר או מנבא כזה מתגלה לעתים כתסריט הסמוי של השעה האנליטית שבאה בעקבותיו ובכך הוא עתיד לזלוג לתוך המציאות של חדר הטיפוליים כלכה רותחת. בניסיון לעצור את שטף ההאשמות שמטופלת מטיחה בה סגל אומרת: "היה לך חלום שבו רבת אתי או עם מישהו שדומה לי" (Segal, 1980). למסקנה דומה, אף כי מפרספקטיבה תיאורטית שונה, מגיע גרגוריו קוהון (Kohon, 2000) המזהה בחלומות של מטופליו את אסטרטגיית הפיתוי או הכפייה שבאמצעותה הם מנסים לגנוב את דעתו ולגרום לו שיתעלם מהתרחשות העברתית כלשהי. כך קורה שחלומות עתירי מטען סימבולי זוכים מידי לפירוש משל היו צורה של ביטוי בפעולה (acting out).

לא כל החלומות הנלווים לפאזה רודפנית או רגרסיבית במיוחד במהלך טיפול מלמדים על היצרות מרחב החלימה של המטופל, או על קשיי העיבוד וההכלה שהתהליך האנליטי נתקל בהם. ז'אן-מישל קווינודוז תיאר סוג נוסף של חלומות שלטענתו אינם זוכים להסבר הולם על ידי תיאוריית החלום הפרוידיאנית – חלומות שחרף תוכנם הבלתי מענג בעליל, ועל אף עוצמת החרדה הגדולה הנלווית אליהם, מבטאים תגובה פרדוקסלית לתהליך הטרנספורמטיבי החיובי המתחולל בנפשו של המטופל באנליזה. בהמשך לניסיונותיו של פרנצי להמשיג את חלום הביעותים של נפגע הטראומה כניסיון להתגבר על הטראומה באמצעות פיצול נרקיסיסטי של האני, קווינודוז רואה בכמה מהחלומות הקשים שנחלמים לקראת סופה של האנליזה את תחילתו של עידן חדש, או "דף חדש", בהתפתחותם הרגשית של המטופלים. במידה שחלומות אלה נעדרים את הגוון החזרתי של חלום הביעותים הרגיל, או את התוכן הארכאי של חלומות ההתפנות מהסוג שתיארה חנה סגל, ניתן לראות בהם סימן מבשר טובות על שיפור ביכולת ההכלה והאינטגרציה של הנפש. דוגמה לחלומות בלתי נעימים המבשרים על נכונותו של המטופל לוותר על עמדה אומניפוטנטית הם החלומות הנפוצים יחסית שבהם מטופל נערך למסע אך נדרש לוותר על חלק מהכבודה שלו, ולקחת עמו רק שתי מזוודות (Quinodoz, 1999).

הססת הדגש מהמשאלות המודחקות ומעבודה פרשנית המבוססת על האסוציאציות של המטופל, לעבר חקירה של צורת התפקוד המנטלית המתגלמת בחלום, מצמיחה גם צורות התבוננות רדיקליות על החלום כ"מנבא" של מהלך האנליזה כולה ושל התבנית ההעברתית שתיפרש במהלכה. רוזינה פרלברג, למשל, מתארת את מהלך האנליזה כניסיון לחתור תחת הנתים ההעברתי שאותו מורים חלומותיהם של מטופליה בתחילת האנליזה (Perelberg, 2000). כאמור, לעיבוד של תגובות ההעברה הנגרית משמעות רבה במיוחד בעבודה עם מטופלים החסרים את היכולת לחלום, או עם כאלה הנתקלים במהלך הטיפול בבעיה מסוימת שמעמידה את יכולת ההסמלה והמנטליזציה שלהם בפני אתגר קשה במיוחד. דוגמה מאירת עיניים לשימוש מושכל בחלומות מביא ויקטור סדלק (Sedlak, 2000) שנעזר באנליזה של חלומותיו שלו על מנת לקלוט ולעבד את חומרי הנפש הבלתי נסבלים שמטופלו מעביר אליו כחלק מהשימוש הנורמלי שהוא עושה בהזדהות השלכתית. חלום כזה סייע לו למשל להתחבט באופן רענן ומשמעותי בשאלת החיוב עבור שעה שנבצר מהמטופל להגיע אליה – אותה דרמה חזרתית שאינה נחסכת משום מטפל אנליטי ושסתיימת על פי רוב ב"כניעתו" של אחד הצדדים בטרם זכתה לעיבוד מספיק. במקרה זה חלומו של המטפל סיפק לו קצה חוט להבנה מחודשת של דרמת התשלום שבמהלכה האשים אותו המטופל בחמדנות ובנוקשות מעוררת כוז.

מתקבל על הדעת שמרבית האנליטיקאים שהתוודעו במהלך הכשרתם לפירוש החלום, ובפרט לחלום החושפני של פרויד על הזריקה לאירמה, יקדמו בברכה וירצו לעשות שימוש בחלומות שיש להם על אודות מטופליהם; אולם דומה שמעטים הם האנליטיקאים שימצאו לנכון לשתף את המטופל בעולםם הלילי. עם זאת אין להתעלם מכך שכשם ששיכרון החלומות שאחזו בראשוני תלמידיו של פרויד גרם להם לערוך למטופליהם, לבני משפחותיהם, ולעתים גם לסתם עוברים ושבים, "אנליזות פרא" שרירותיות, גם שדה השיח הפסיכואנליטי של תקופתנו נוטה להצמיח מיני מחוות הרואיות ומטרידות של גילוי עצמי חלומי שהיו שמורות בעבר למטפלים מחוננים או חסרי אחריות במיוחד. אסטרטגיות טיפוליות ניסיוניות שנדונו בעבר בחדרי-חדרים, על פי רוב בנימה של התוודות והכאה על חטא, הופכות בשנים האחרונות לאחד מסימני ההיכר של האנליטיקאי המנץ המחפש מסילות לנפש מטופליו הקשים או שפשוט אינו יכול לסבול עוד את הבדידות הבלתי נמנעת ואת חוסר הסימטריה המשוע שהסיטואציה האנליטית כופה עליו. ייתכן שמדובר במהלך התפתחות טבעי למדי עבור דיסציפלינה שהולדתה באקט של אנליזה-עצמית חלומית, מדע שאחד מסימני ההיכר המובהקים שלו הוא שהעוסקים בו נתבעים להיות מטופלים על ידיו בטרם יפכו לאנליטיקאים. ואמנם, לעולם ימצא לאנליטיקאי המשתף את מטופליו בחלומותיו אילן גבוה להיתלות בו. את מקום הנפנוף המסורתי בדג המלוח שפרויד הציע לאיש החולדות הרעב יחליפו במקרה כזה ראשוני האנליטיקאים ההתייחסותיים, ההדדיים והמתוודים ששרטטו מחדש את גבולותיה של הסיטואציה האנליטית ולעתים גם חצו אותם: קרל גוסטב יונג, תיאודור רייק, אוטו ראנק ושנדרור פרנצי (Blechner, 2001).

קו הגבול בין המדגישים את מעמדו המיוחס של החלום בפסיכואנליזה לבין המתעקשים לראות בו תוצר נפשי שאינו שונה מהותית מכל "אסוציאציה חופשית" אחרת, אינו תמיד חופף את קווי הגבול התיאורטיים שחסידי האסכולות הפסיכואנליטיות השונות מתגדרים בהם. עם זאת ברור שהחיבה לפירוש חלומות, או הסלידה ממנו, היא חלק בלתי נפרד מטביעת האצבעות הייחודית לכל מטפל אנליטי ולתפיסתו את תפקידו. גרגון החלומות עלול לעודד את מטופליו לגולל את חלומותיהם בארכונות יתרה ובכך לתרום להפיכת השעה הטיפולית למחרוזת שחרזדה תפלה למדי; ואילו פסיכואנליטיקאים שלא ניחנו באוזן טובה לחלומות ישמחו בוודאי לגלות שמטופליהם ממעטים בהדרגה לשתף אותם בחלומותיהם וחוסכים מהם את אי-הנחת הזאת. אמני פירוש החלום יצטרכו לוותר מעת לעת על גאוותם ולהסכין עם היכולת המופלאה של הלא-מודע לייצר חלומות חמקמקים שיודעים לעוף מתחת לתחום הרדאר שלהם. אם להסתכן בהכללה גורפת, שבוודאי תחטא למורכבות המאפיינת את יחסם של קלינאים רבים למושג

הלא-מודע ולתיאוריית החלום, ניתן לומר כי אותם זרמים תיאורטיים המבקשים להסיט את מוקד הפעילות האנליטית מן הלא-מודע והמתמקדים בחקירת ההיבטים ההתייחסותיים והחוויתיים של הנפש, נוטים על פי רוב לייחס משקל רב יותר לתוכנו הגלוי של החלום, לחוויית העצמי המסתמנת בו ולנגזרות של היחסים ההעברתיים הנשזרות בתוכו.

מבחינה זו, מעניין לבדוק באיזו מידה שיח החלומות של תקופתנו, המעניק משקל מרכזי למפגש האינטרסובייקטיבי שבין הפסיכולוגיה של המטפל לפסיכולוגיה של המטופל ונוטה להדגיש את הממד החוויתי של החלום ואת ערכו התקשורתי, מחזיר אותנו בהדרגה לתפיסת החלום הקדם-מודרנית (ואפילו המיסטית), זו שהפקיעה את החלום מידי החולם וראתה בו בראש ובראשונה התגלות של כוחות חיצוניים לסובייקט. גם את שורשיה של מגמה זו ניתן לאתר בכתיבתו של פרויד: פירוש החלום שלו החזיר אולי את תופעת החלום לבעליה המקוריים והבטיח למחברו מקום של קבע במסורת הרציונליזם המערבי, אולם את דמיונו שלו הציתו בשנים מאוחרות יותר דווקא "חלומות טלפתיים" שלא ניתנו לפענוח על ידי תיאוריית החלום הקלאסית. תנועת מטוטלת, אפוא, ולא מהלך התפתחות לינארי-טלאולוגי היא המאפיינת את ההיסטוריה של תהליך האינטריוויזציה (ההפניה פנימה) של תופעת החלום.

תהיה זו טעות להטיל את האחריות לפיחות במעמדו של החלום בפסיכואנליזה לפתחה של התפנית ההרמנויטית והסובייקטיביסטית שהתחוללה בפסיכואנליזה במפנה המאה ה-20. לא שינויי דגש הם המעייבים כיום על תיאוריית החלום הפרוידיאנית, כי אם התדלדלותו הכללית של שיח החלומות, התדלדלות שמקורה גם בהלכי רוח אינטלקטואליים ותרבותיים המנשבים מחוץ לשדה הפסיכואנליטי. בניגוד למאה ה-19 אחוזת השרעפים, המאה ה-20 – הממשות בהתגלמותה – נטתה להותיר אחריה קצת פחות חלומות והרבה יותר יקיצות והתפכחות כואבות (Shulman & Sroumsa, 1999; Pick & Roper, 2004).

פרויד כותב: "פירוש החלום הוא דרך המלך להכרת הלא-מודע בחיי הנפש." לא מעט יומרה אך גם מידה של ענווה מגולמות באמרת כנף מודרנית זו שכמו נכתבה עבור אחד מאותם עלוני תיירות מפתים שהבורגנות הווינאית של מפנה המאה ה-19 היתה להוטה אחריהם. "הכרת הלא-מודע בחיי הנפש", מבטיח לנו סוכן הנסיעות. לא פחות ולא יותר. והכול על "דרך המלך", כלומר דרך הדיבור. אך בינות למילים הבטוחות בעצמן מהבהב לו הפולמוס האובייקטיביסטי-סובייקטיביסטי, או החיפוש אחר האמת של הפסיכואנליזה, שעתיד להזין את

החשיבה הפסיכואנליטית במשך למעלה ממאה שנה (רולניק, 2002). שהרי אין כמו תיאוריית החלום הפרוידיאנית כדי לחתור תחת התפיסה הדיכוטומית המבקשת להבחין בחדות יתרה בין שפתה הפרטית והסובייקטיבית של הנפש, זו המרהיבה עוז בחסות השינה ומציעה את עצמה לפירוש, לבין שפתו הציבורית והאובייקטיבית של המדע, זה המתיימר לשאוב את תובנותיו מן ההתנסות המודעת בלבד. לא רק החלום, המדע הפסיכואנליטי כולו, מגשש את דרכו אל עבר האמת כשהוא קשור בטבורו אל הלא-נודע. מכל מקום, מעטים הם הרגעים בסיטואציה הטיפולית שבהם החיפוש אחר האמת האובייקטיבית התוך-נפשית והחיפוש אחר האמת הנרטיבית והסובייקטיבית נפגשים בעוצמה כה רבה כמו במהלך הדיבור על אודות חלום בניסיון לפרשו. וגם אם נזכור שדרכו של המלך למפגש עם הלא-מודע עברה דרך האנליזה העצמית של חלומותיו, מי יתקע לידו של פותר חלומות פרוידיאני שהמחשבות, המראות והקולות הנדחסים לתוך המרחב האנליטי במהלך האנליזה של חלום הם שיספקו לו את הראיה החותכת לכך שהוא ומטופלו עלו על "דרך המלך" בדרכם למפגש המיוחל עם הלא-מודע? אדרבה, לפירוש החלום אולי הגענו – אבל הלא-מודע כבר ברח.

יותר ממאה שנים לאחר הופעתו, הטקסט המכונן של הפסיכואנליזה, הזוכה בזאת לתרגום עברי חדש ונאה מאין כמותו, ממשיך להתפתל ולהשתרג בינות לחומות המושגיות שממשיכיו של פרויד מתגדרים ומתגדרים בהן, ולהזין את הדמיון והמחשבה הפסיכואנליטיים. פירוש החלום הוא אותו חבל-טבור בלתי נראה שעובר ממחשבותיו של יוצר הפסיכואנליזה לחשיבה הפסיכואנליטית של זמננו ולמחשבות הפסיכואנליטיות שטרם נולדו.

ביבליוגרפיה

- ויניקוט, ד.ו. (1971). לחלום לפנטז ולחיות: תולדות מקרה המתאר דיסוציאציה ראשונית (תרגום: יוסי מילוא). בתוך: *משחק ומציאות*. תל אביב: עם עובד, 2002.
- לפלנש, ז. ופונטאליס, ז. (2004). *פנטזיה ראשית, פנטזיות על אודות הראשית, ראשית הפנטזיה* (תרגום: גלית דודזון). תל אביב: רסלינג.
- פרויד, ז. (1899). על זיכרונות מחפים. בתוך: *כתבי זיגמונד פרויד* (תרגום: חיים איזק). תל אביב: דביר, 1966.
- פרויד, ז. (1901). *על החלום* (תרגום: אדם טננבאום). תל אביב: רסלינג, 2004.
- פרויד, ז. (1905). קטע מתוך אנליזה של היסטריה (תרגום: אברהם הוס). בתוך: *פרויד ודורה*. תל אביב: עם עובד, 1993.

פרויד, ז. (1918). *איש הזאבים: מתולדותיה של נזירות ילדותי* (תרגום: ערן רולניק). צפת: ספרים, 1999.

פרויד, ז. (1920a). מעבר לעקרון העונג. בתוך: *כתבי זיגמונד פרויד* (תרגום: חיים איזק). תל אביב: דביר, 1966.

פרויד, ז. (1920b). על הפסיכוגנזה של מקרה הומוסקסואליות נשית (תרגום: דוד זינגר). בתוך: *מיניות ואהבה*. תל אביב: עם עובד, 2002.

פרויד, ז. (1923). הערות על הלכה ומעשה בפירוש חלומות. בתוך: *הטיפול הפסיכואנליטי* (תרגום: ערן רולניק). תל אביב: עם עובד, 2002.

פרויד, ז. (1933). מבוא לפסיכואנליזה – סדרה חדשה של הרצאות. בתוך: *כתבי זיגמונד פרויד* (תרגום: אריה בר). תל אביב: דביר, 1966.

פרויד, ז. (1938). תקציר הפסיכואנליזה. פרק בתוך: *הטיפול הפסיכואנליטי* (תרגום: ערן רולניק). תל אביב: עם עובד, 2002.

רולניק, ע. (1999). אחרית דבר. בתוך: *זיגמונד פרויד, איש הזאבים: מתולדותיה של נזירות ילדות* (תרגום: ערן רולניק). צפת: ספרים.

רולניק, ע. (2002). בין טכניקה לאתיקה, בין מדע להרמנויטיקה: זיגמונד פרויד והניחוש הנכון. בתוך: *זיגמונד פרויד, הטיפול הפסיכואנליטי*. תל אביב: עם עובד.

רולניק, ע. (2003). על החרדה: הערות על אם כל האפקטים. *שיחות*, 3:223-235.

רולניק, ע. (2007). *עושי הנפשות: עם פרויד לארץ ישראל 1918-1948*. תל אביב: עם עובד.

שייקספיר, ו. *חלום ליל קיץ* (מערכה רביעית, תמונה ראשונה. תרגום: ט. כרמי). תל אביב: ספרית פועלים, 1968.

Bion, W.R. (1962). *Learning from Experience*. London: Karnac.

Blechner, M.J. (2001). *The Dream Frontier*. London: The Analytic Press.
Ch. 18: The clinical use of countertransference dreams.

Blum, H. (1996). The Irma dream, self-analysis, and self-supervision. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 44:511-532.

Bollas, C. (1987). *The Shadow of the Object*. London: Free Association Books. Ch. 4 : At the Other's play: to dream.

Britton, R. (1998). *Belief and Imagination: Explorations in Psychoanalysis*. New York: Routledge.

Erikson, E.H. (1954). The dream specimen of psychoanalysis. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 2:5-56.

Ferenczi, S. (1913). To whom does one relate one's dreams? In: *Further*

- Contributions to the Theory and Technique of Psycho-Analysis*, London: Hogarth Press.
- Freeman Sharpe, E. (1937). *Dream Analysis: A Practical Handbook in Psychoanalysis*. New York: W.W. Norton.
- Freud, A. (1900). Die Traumdeutung. In: Marinelli, L. & Mayer, A. *Träume nach Freud: Die Traumdeutung und die Geschichte der Psychoanalytischen Bewegung*. Wien: Turia Kant, 2002, pp. 135-143.
- Freud, S. (1922). Dreams and telepathy. *Standard Edition*, 18.
- Freud, S. (1999). *Briefe an Wilhelm Fliess 1887-1904*. Frankfurt am Main: S. Fischer.
- Greenson, R. (1970). The exceptional position of the dream in psychoanalytic practice. In: S. Flanders (ed.), *The Dream Discourse Today*. London: New Library of Psychoanalysis, 1993, pp. 64-88.
- Grotstein, J. (2000). *Who is the Dreamer, Who Dreams the Dream?*, Hillsdale NJ: The Analytic Press.
- Jacoby, C. (1927). Analyse eines Coitus-Interruptus-Traumes. *Int. Zeitsch. Psycho.* Bd. XIII, Heft 4, pp. 458-459.
- Kantrowitz, J. (2001). A Comparison of the place of dreams in institute curricula between 1980-1981 and 1998-1999. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 49: 985-997.
- Khan, M. (1972). The use and abuse of dream in psychic experience. In: S. Flanders (ed.), *The Dream Discourse Today*. London: New Library of Psychoanalysis, 1993, pp. 91-99.
- Khan, M. (1987). *When Spring Comes: Awakenings in Clinical Psychoanalysis*. London: Chatto & Windus.
- Kohon, G., (2000). Dreams, symbolic impoverishment, and the question of the other. In: R. J. Perelberg (ed.), *Dreaming and Thinking*. London: Karnac, pp. 73-90.
- Lewin, B.D. (1946). Sleep, the mouth, and the dream screen. *Psychoanalytic Quarterly*, 15:419-434.
- Marinelli, L. & Mayer, A. (2000). *Die Lesbarkeit der Träume: Zur Geschichte von Freuds Traumdeutung*. Frankfurt: Fischer.
- Marinelli, L. & Mayer, A. (2002). *Träume nach Freud: Die Traumdeutung und die Geschichte der Psychoanalytischen Bewegung*. Wien: Turia Kant.

- Mautner, B. (1994). Freud's "lost" dream and the schism with Wilhelm Fliess. *International Journal of Psychoanalysis*, 75:321-333.
- Nunberg, H. & Federn, E. (eds.), (1979). *Protokolle der Wiener Psychoanalytischen Vereinigung in 4 Bänden*, Frankfurt: S. Fischer Verlag.
- Ogden, T. (2005). *This Art of Psychoanalysis: Dreaming Undreamt Dreams and Interrupted Cries*. London and New York: Routledge.
- Ornstein, P. (1987). On self-state dreams in the psychoanalytic process. In: A Rothstein (ed.), *The Interpretation of Dreams in Clinical Work*. New York: International Universities Press, pp. 87-104.
- Palombo, S.R. (1984). Deconstructing the manifest dream. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 32:405-420.
- Perelberg, R.J. (2000). The "oracle" in dreams: the past and the future in the present. In: R. J. Perelberg (ed.), *Dreaming and Thinking*. London: Karnac, pp. 109-128.
- Pick, D. & Roper, L. (2004). *Dreams and History: The Interpretation of Dreams from Ancient Greece to Modern History*. East Sussex: Brunner-Routledge.
- Quinodoz, J.M. (1999). Dreams that turn over a page: Integration dreams with paradoxical regressive content. *International Journal of Psychoanalysis*, 80:225-238.
- Quinodoz, J.M. (2005). *Reading Freud: A Chronological Exploration of Freud's Writings*. East Sussex: Routledge.
- Sedlak, V. (2000). The dream space and counter-transference. In: R. J. Perelberg (ed.), *Dreaming and Thinking*. London: Karnac, pp. 37-52.
- Segal, H. (1980). The function of dreams. In: *The Work of Hanna Segal*. London: Free Association Books, 1986, pp. 89-97.
- Segal, H. (1998). New introduction. In: M. Klein, *Love, Guilt and Reparation and other works 1921-1945*. London: Vintage.
- Shulman, D. & Sroumsa, G. (1999). *Dream Cultures: Explorations in the Comparative History of Dreaming*. Oxford: Oxford University Press.

